

21 juni 2025
Mariëburgvereniging

OVER LITURGISCHE SPIRITUALITEIT
Aan de hand van zestig jaar liturgische vernieuwing
Dr. Ad de Keyzer

Liturgievernieuwing is een woord dat inmiddels (kerk)geschiedenis is geworden. Het woord is uitgevonden in de jaren zestig van de vorige eeuw, nu inmiddels ook meer dan zestig jaar geleden. De situatie waarin wij toen in de kerk en de maatschappij leefden en dachten, was een andere dan waarin we nu zitten. Niet beter of niet slechter, anders.

Ik wil met jullie nadenken over wat er van de liturgievernieuwing is geworden zestig jaar nadat het Tweede Vaticaans Concilie deze in gang zette. En dat doe ik vanuit het perspectief van de spiritualiteit, dat zal gaandeweg duidelijk worden. Dat er hier en daar autobiografische tonen klinken, zullen jullie mij zeker willen vergeven.

Wat we precies onder liturgievernieuwing zouden kunnen of moeten verstaan is niet helder. Het ligt er aan vanuit welk perspectief je kijkt. Mijn blikrichting vandaag is die van de spiritualiteit. Van daaruit wil ik een aantal overwegingen in ons midden leggen over wat Vaticanum II voor ogen had toen het de deur openzette naar liturgievernieuwing. Wat het concilie vurig verlangde was dat de vierende gemeenschap op zodanige wijze deel zou kunnen nemen aan het liturgisch ritueel dat deze deelname werkzaam is, *actuosa* in het Latijn.

De vragen die ik mezelf stel, zijn: wat is dat verlangen van het concilie precies en wat is er in de afgelopen zestig jaar van terechtgekomen?

Na jarenlang nadenken en vooral experimenteren heb ik een nogal dubbelzinnig antwoord gevonden. Als het gaat om een *participatio activa*, een actieve deelname, mogen we stellen dat de wens van het concilie zeker is vervuld. Maar als het gaat om een *participatio actuosa*, een werkzame deelname, dan meen ik te mogen zeggen dat deze vervulling nog wel even op zich laat wachten.

Ik nodig je uit met mij terug te gaan naar zestig jaar geleden. Het Tweede Vaticaans Concilie was al een tijdje bezig, de grote kerkvergadering van alle bisschoppen over de hele wereld die bij elkaar kwamen in Rome om samen na te denken over hoe de katholieke kerk bij de tijd te brengen. Het concilie duurde van 1962-1965. De resultaten van dat concilie werden gepubliceerd in constituties. Die over de liturgievernieuwing was de eerste, gepubliceerd op 4 december 1963, Advent 1. Het artikel uit de liturgieconstitutie dat de inspiratiebron werd voor dichters, musici, liturgisten, voor- en kerkgangers is nr. 14: “Onze moeder de Kerk verlangt vurig dat alle gelovigen gebracht worden tot die volledige, bewuste en actieve deelname aan de liturgische vieringen, waar de aard van de liturgie zelf om vraagt [...] Deze volle en actieve deelname van heel het volk moet bij de vernieuwing en bevordering van de heilige liturgie de grootste aandacht krijgen [...]”

Met deze woorden articuleren de concilievaders een verlangen, een vurig verlangen zelfs, naar iets wat er toen niet was maar waarvan zij hoopten dat het er zou komen: dat de gemeenschap volledig, bewust en actief deelneemt aan de viering van de liturgie. Kernwoord is *deelname*, in de constitutietekst: *participatio*. Het onderwerp van het deelnemen is het verzamelde volk van God, de gemeenschap die bijeen is om liturgie te

vieren. In bovengeciteerd artikel 14 zijn het drie bijvoeglijke naamwoorden die de deelneming kwalificeren: volledig, bewust en actief. Verderop in de constitutie komen daar nog twee adjectiva bij: vroom en doenlijk. Hiermee heeft artikel 14 de weg geopend om vanuit het perspectief van de spiritualiteit niet alleen het verschijnsel liturgie te beschouwen en te bestuderen, maar ook om vanuit dit oogpunt liturgie vorm te geven en te vieren.

De vijf bijvoeglijke naamwoorden waarmee *participatio* haar kwaliteit krijgt, zijn de moeite waard om nader te bekijken. Ik beperk mij tot drie: *plena*, *facilis* en *actuosa*.

Participatio plena – volle deelneming

Deze ‘volle deelneming’ wordt door de constitutie tweeledig uitgelegd: zij vloeit voort uit ‘de aard van de liturgie zelf’ die erom vraagt dat allen ‘volledig’ deelnemen; zij is gegrond in het recht en de plicht van het Godsvolk, die erom vragen dat het ‘volledig’ deelneemt aan de liturgie, krachtens de doop.

Het eerste aspect betreft het gemeenschapskarakter van de liturgie: voor zover liturgie een gemeenschapsgebeuren is, zijn *alle* deelnemers vanzelfsprekend uitgenodigd deel te nemen aan de viering.

Het tweede aspect zien we verwoord in wat artikel 14 zegt in het vervolg: dat alle gedoopten ‘het recht en de plicht’ hebben deel te nemen aan de liturgie. De rechtsgrond hiervan staat in de Eerste brief van Petrus: “Jullie zijn een uitverkoren geslacht, een koninklijk priesterschap, een heilige natie, Gods eigen volk.” (1 Petrus 2,9).

Vanuit het spiritualiteitsperspectief zijn in de liturgie God en zijn of haar volk de twee ‘actanten’. Geroepen tot Gods eredienst (1 Petrus 2,4-5), is dit volk ‘liturg’ in de volle betekenis van het woord: het doet het zijn priesterlijk werk als ‘hoofdcelebrant’. Zo staat iedere liturgische gemeenschap voor Gods gelaat als zijn volk: volledig en volwaardig. Het is geen deelneming door menselijke gunst, of door delegatie, maar rechtens. Niemand is bijstander of toeschouwer. Er is geen aparte gebedsstand zoals de adelstand. Staan voor Gods gelaat is het grondrecht van het volk van God.

Participatio facilis – doenlijke deelneming

Voortvloeiend uit dit grondrecht op volwaardige en volledige deelname volgt dat de deelname doenlijk moet zijn: te doen, uitvoerbaar en mee te maken. Het bijvoeglijk naamwoord ‘doenlijk’ laat bovendien horen dat liturgievieren een ‘doen’ is met ‘wat we hebben’, ‘met wat er voor handen is’. Op de achtergrond spelen twee ervaringen.

De liturgie had in de loop der eeuwen tot aan het begin van de twintigste eeuw het volk als deelnemer goddeels buiten spel gezet en was door herhalingen, toevoegingen, omvang en onbegrijpelijkheden voor ‘leken’ niet meer ‘te doen’. De liturgie was ‘ondoenlijk’ geworden op twee niveaus: de gelovigen konden de geestelijke ruimte van de viering niet binnenkomen en als ze toch eenmaal binnen konden komen, raakten zij het spoor bijster. ‘Doenlijk’ heeft dan ook twee kanten: kunnen binnenkomen en kunnen naderen tot de kern.

De deelnemers zijn rechtens bijeengeroepen om volwaardig deel te nemen aan de liturgie. Zij dienen daartoe de overgang van buiten naar binnen te kunnen maken, om daar de rol van hoofdcelebrant op zich te nemen. Mechanismen van oneigenlijke buitensluiting moeten worden onderkend en geslecht. Een voorbeeld: bij de viering van het getijdengebed staat in sommige gemeenschappen een bordje tussen de biddende monniken/monialen en de mensen in de kerk: ‘Gelieve niet mee te zingen’. Zo’n bordje zal goed bedoeld zijn, maar het maakt symbolisch duidelijk wat niet de bedoeling is: mensen als deelnemer buiten spel

zetten en ongewild zichzelf profileren als het eigenlijk subject van de liturgie. Maar liturgie kent geen toeschouwers of toehoorders, alleen deelnemers.

Participatio actuosa – werkzame deelneming

Het derde adjectief waarmee *participatio in Sacrosanctum concilium* wordt gekwalificeerd is *actuosa*. Met de vertaling van dit bijvoeglijk naamwoord is iets aan de hand. Voor zover mij bekend wordt *actuosa* gelezen en begrepen als actief: *participatio activa*, actieve deelname. Maar *actuosa* is niet *activa*. Voor deze betekenis verschuiving zie ik twee redenen.

Vijftig jaar voor Vaticanum II namelijk was *participatio activa*, ‘actieve deelname’ aan het liturgisch handelen een van de grote drijfveren van de Liturgische Beweging eind negentiende begin twintigste eeuw. De benedictijn Lambert Beaudouin (1873-1960) mogen we beschouwen als de pleitbezorger hiervan. Hij kon niet aanvaarden dat ‘leken’ die “de liturgische rol hadden van zwijgende en passieve toeschouwers”, werden uitgesloten of zichzelf buitensloten van het liturgisch handelen. Van passieve, zwijgende mishoorders zouden de kerkgangers actieve misvierders moeten worden die hun bijdrage vooral in de liturgische zang moesten kunnen geven.

Een tweede reden is de publicatie van het *Motu proprio: Tra le sollecitudini* van paus Pius X. *Tra le sollecitudini* (Italiaans voor: Onder de zorgen) verscheen op 22 november 1903, het feest van Sint Caecilia. In deze brief benadrukte Pius X de spirituele dimensie van ‘deelneming’ wanneer hij schrijft over “de actieve (*activa*) deelneming aan de hoogheilige geheimen”.

Er is een betekenisverschil tussen *activa*, waarmee Pius X en Beaudouin de *participatio* van het volk van God kwalificeren en *actuosa*, dat de constitutie gebruikt. *Activa* betekent actief en *actuosa* betekent werkzaam.

Voordat ik *actuosa* nader kan inkleuren, wil ik op een opmerkelijk boek wijzen dat vijfendertig jaar na Vaticanum II, in 1999, verscheen van de Duitse theoloog Werner Hahne. Daarin beschouwt hij de constitutie over de liturgie als een ‘paradigmawisseling’, een omvorming in de geijkte wijze van denken. Hahne beschrijft hoe er zich met het verschijnen van de constitutie een *Wende* heeft voltrokken met betrekking tot het subject van liturgie en hij onderzoekt deze ‘totale omkeer’ in het eerste deel van zijn boek. Het Duitse woord *Wende* heeft een geladen betekenis sinds het omverhalen van de Berlijnse muur in 1989. Het betekent ‘wending’, ‘keerpunt’, met de ondertoon van ‘van beslissende betekenis’, revolutie misschien ook. Hahne gebruikt dit woord met het oog op het verzamelde volk als subject van de liturgie. Hij constateert dat deze *Wende* vooral in het theologisch discours plaatsgevonden heeft, maar zich in de liturgische praktijk (nog) niet of nauwelijks heeft voltrokken.

Hij schrijft: “Dit subject-woorden [van het volk] wordt volgens mij niet op de laatste plaats verhinderd door een verkeerde, respectievelijk ondoordachte interpretatie van het programmatische motto van de Liturgische Beweging en de liturgische vernieuwing: *participatio actuosa*’ wordt verkeerd begrepen als *activering* van leken in een door de priester, respectievelijk door de clerus aangeboden en te verantwoorden bijeenkomst waaraan de gelovigen geacht worden deel te nemen .”

Hahne laat hier zien dat Vaticanum II een *Wende* van 180° beoogde wat betreft degene die de liturgie viert. Niet de priester speelt de hoofdrol, maar de gemeenschap die bijeen is. Zij participeert aan de liturgische riten, zij speelt de actieve rol, zij is *actant*.

Dit besef heeft gevolgen voor het kijken naar, vormgeven en vieren van liturgie. Vaticanum II wenst vurig dat we een weg opgaan en groeien naar een situatie dat de gemeenschap hoofdcelebrant is van de liturgie. Dit visioen houdt in dat de situatie zoals wij die kennen namelijk dat de *voorganger* hoofdcelebrant van de viering is, ongewenst is. De voorganger die de liturgie ‘doet’, zou wel eens zonder dat hij of zij zich dat waarschijnlijk bewust is, een blokkade kunnen zijn die de gemeenschap hindert om haar taak uit te voeren, namelijk hoofdcelebrant van de viering te zijn.

Hoe ziet deze taak van hoofdcelebrant eruit? Welnu, hij wordt heel precies omschreven in het begrip *participatio actuosa*. Het is goed als wij ons hier een beeld van vormen, wat niet zo eenvoudig is omdat dat een *Wende* in ons denken en kijken vereist.

Ik wil jullie meenemen naar zo’n vijftig jaar geleden. Liturgievernieuwing had geen kans van slagen als het priesterkoor, het liturgisch centrum, ja de inrichting van de hele kerk niet grondig op de schop ging. Het altaar werd omgedraaid, en naar voren geplaatst richting de kerkbanken. De communiebanken werden gesloopt, soms de opstelling van de banken aangepast, en soms vervangen door stoelen.

Het resultaat is dat er een tweedeling is gegroeid tussen priesterkoor met daarop het altaar – dat een podium was geworden – en de banken, dan wel stoelen in de kerk die als een ‘gehoor’-zaal ging functioneren. Ideaal werd het wanneer podium en zaal tegelijk de viering konden voltrekken.

Deze situatie is optimaal gebleken om een *participatio activa* te creëren, en ik durf te stellen dat dit ook is gelukt. Het voorbeeld waar ik mij, en velen met mij, aan optrok in die jaren was de Dominicuskerk in Amsterdam, iets waarvoor ik hen eeuwig dankbaar ben, omdat ik zonder hen hier nooit had kunnen staan. Maar na vijftig jaar liturgievieren, erop studeren, ermee experimenteren, werd ik in mijn biddende ziel geraakt – teleurgesteld vind ik nog zacht uitgedrukt – om wat er van hogerhand op ons afkwam. In instructies van de competente organen van de heilige Stoel werd liturgie gezien als een juridische ruimte, waarin je *gravia delicta*, ernstige misdrijven, kon plegen als je niet oppaste. Was dit dan het resultaat van het visioen van *participatio actuosa* waar Vaticanum van droomde?

Ik heb het geluk gehad te ontdekken dat je liturgie ook kan beschouwen vanuit een ander perspectief dan het dogmatische of kerkrechtelijke, namelijk dat van de spiritualiteit. Vanuit dit blikveld kun je liturgie zien als een *geestelijke* ruimte waarin wij de intimiteit mogen ervaren van de ontmoeting tussen het goddelijk Jij en het menselijk ik. Hier krijgt de betekenis van dat woordje *actuosa* de ruimte; ik licht dat graag nader toe.

Elke liturgie is opgebouwd uit elementen, momenten die uit elkaar voortvloeien als een stroom, een flow, in het Latijn *ritus*. Elk van die momenten noemen we *rite*, denk aan bijvoorbeeld de openingszang van een liturgieviering. Als wij deze zingen, heet dat in liturgische taal: participeren. Dat is iets uitermate actiefs, maar er is meer. Wanneer kan je spreken van dat jouw deelname aan de openingszang niet alleen *activa*, maar ook *actuosa* is? Dat kun je als je de openingszang zingt en in het zingen de *werking* ervaart die de zang aan/in/door jou heeft.

Elke liturgische rite heeft een eigen, specifieke werking. De beoogde werking van de openingszang is binnenkomst, *introïtus*. Die laat zich omschrijven als volgt: eenmaal binnengekomen in de fysieke (kerk)ruimte laat ik mij door de openingszang bij de hand nemen en mij naar een tweede ruimte brengen, de geestelijke ruimte van de liturgie brengen, de intieme ruimte van de Godsontmoeting. Daar is de gemeenschap de celebrant,

een gemeenschap die bestaat uit allemaal ikken, die als een wij de openingszang voltrekken, om te staan voor Gods gelaat, de Jij, de *tegenover* in het liturgische spel.

De rite van de openingszang is een goed voorbeeld van hoe de gemeenschap deze als celebrant voltrekt. Maar *participatio actuosa* geldt voor elke rite in elke liturgieviering. In elke rite is de gemeenschap celebrant. Hiervan is niet zo eenvoudig een beeld te vormen. Hoe ziet dat er dan concreet uit?

Neem het moment waarop in de viering voorgelezen wordt uit de Bijbel, het moment van de *lezing*. *Lezing* is een werkwoordsvorm die de voltrekking betreft, zij duidt niet op een bepaalde Bijbelperikoop, maar betreft de voor-lezing van die perikoop. Hoe moeten we ons dat voorstellen: dat niet de lector de ‘celebrant’ is van de lezing, maar de gemeenschap voor wie de lector leest?

Een rite is op zichzelf geen doel, maar heeft een doel. Is de rite zelf doel geworden, is er sprake van ritualisme. Het doel dat de rite ‘voorlezing’ beoogt, is dat de voor te lezen tekst in het oor van de hoorder ontvangen wordt. Immers, alleen zo kan de werking van de tekst die de voorlezing beoogt de ruimte krijgen in de ontvanger, en is de deelname *actuosa*.

Die werking laat zich het beste beschrijven als volgt: In de lezing is niet de lector aan het woord, maar zij leent haar stem aan die van God. God spreekt het woord waarin Zij of Hij zichzelf meedeelt, zichzelf weggeeft aan wie het wil en kan ontvangen, als geestelijk voedsel voor onderweg. Het is niet zo gek om de dienst van het woord te zien als tafel van het woord.

Als het volk van God de celebrant is van de lezing welke niet het zeggen van een tekst beoogt, maar het ontvangen van het Woord, dan is er iemand nodig die het betreffende bijbelgedeelte voorleest waar de anderen naar luisteren om het horend kunnen ontvangen. Niet het voorlezen, maar het ontvangen is de *participatio actuosa*. In de geschiedenis van de christelijke spiritualiteit wordt dit aangeduid met *ruminatio*, ‘herkauwing’. Het woord komt, nadat het is ‘opgegeten’, broksgewijs weer naar boven om het stukje voor stukje opnieuw te smaken, zodat het zijn levengevende vrucht kan schenken aan de genietter ervan. Deze werking van de rite ‘lezing’ heeft in de christelijke spiritualiteit vorm gekregen in *lectio divina*.

Op onnavolgbare wijze mediteert woestijnvader abba Antonius: Een kameel heeft weinig voedsel nodig, hij bewaart het in zijn maag, tot hij de stal binnengaat. Daar laat hij het terugkomen en herkauwt het tot het zijn vlees geworden is. Een paard daarentegen heeft veel voedsel nodig, het eet de hele tijd, maar poept het onmiddellijk uit. Laten wij dus niet worden als paarden: voortdurend het woord van God zeggen zonder het ons eigen te maken. Laten wij liever lijken op kamelen: alle woorden van de heilige Schrift bewaren, tot ze ons werkelijk eigen zijn geworden.

Het zal duidelijk zijn dat de lector die de Schrifttekst voorleest de eerste ‘hoorder’ ervan is. Zij of hij is niet interessant of belangrijk, maar wel noodzakelijk, omdat hij of zij iemand is die het gehoor (onder wie de lector zelf paradoxaal ook zit) helpt dat de rite in hen zijn werk kan doen. Om dit mogelijk te maken, worden hoge eisen gesteld aan de voorlezers van de Schriftteksten. Een lector zal zich voortdurend trainen in ‘passiviteit’ in die zin, dat hij of zij zich niet verantwoordelijk weet voor de tekst, noch voor de keuze, noch voor de

begrijpelijkheid ervan. De lector zal zich hoeden voor een te dwingende voorleestoon waardoor de vele betekenissen die in een tekst schuilen niet meer gehoord kunnen worden. Goed kunnen horen (gehoorzamen!) lijkt een belangrijkere kwaliteit te zijn dan mooi en foutloos kunnen voorlezen. In die zin staat een lector eerder ‘voor’ de tekst dan er ‘achter’. Hij of zij leent slechts zijn of haar stem aan degene die het Woord voert. Misschien mogen we met Martin Buber stellen dat een lector zich eigenlijk zou moeten trainen om in plaats van een voor-lezer een hoor-lezer te worden.

Wat voor een lector geldt, geldt voor ieder die een rol heeft te vervullen in de liturgie. ‘Dienend’ is het beste woord dat deze taak kwalificeert. Onder ‘bedienaar’ mogen we dus de faciliterende (dienende) voorgangers verstaan, van priester tot cantor en lector. Het Latijnse woord minister betekent ‘ondergeschikte’, dat de attitude van een voorganger goed samenvat. Voorgaan betekent zich voegen naar het volk van God om het de ruimte te kunnen geven celebrant van de viering te zijn. Dat geldt ook voor de ‘ambtelijke’ priester zoals wij die kennen en die in onze eucharistievieringen de celebrant wordt genoemd. Dit schept verwarring in het licht van wat ik heb gezegd, maar ach, wie de weg niet is kwijtgeraakt zal haar nooit weer vinden.

Als de gemeenschap haar priesterlijke taak wil kunnen uitoefenen, heeft zij voorgangers nodig, is de conclusie. Mensen die de gemeenschap voorgaan zodat de gemeenschap de rite kan voltrekken. De priester zoals wij die kennen als degene die de mis doet, de lector zoals wij haar kennen als iemand de lezing doet, zij zijn niet belangrijk, zij zijn misdienaars. Interessant is hoe Vaticanum II hierover in een andere constitutie nadenkt wanneer zij ingaat op het gemeenschappelijk priesterschap van de gelovigen en het ambtelijke priesterschap van de gewijde voorganger. Daar wil ik tenslotte nog enkele gedachten aan wijden.

Gemeenschappelijk en ambtelijk priesterschap

In de dogmatische constitutie van Vaticanum II over de kerk, *Lumen Gentium*, het derde conciliedocument dat een jaar na het eerste over de liturgie vernieuwing verscheen, krijgt het volk van God in artikel 10 de titel ‘gemeenschappelijk priesterschap van alle gelovigen’. Als priesterlijk volk heeft het in de liturgie een priesterlijke taak te vervullen, aldus de Katechismus van de Katholieke Kerk in canon 1141: “De vierende geloofsgemeenschap is de gemeenschap van de gedoopten die door de wedergeboorte en de zalving van de heilige Geest tot een geestelijke woonstede en een heilig priesterschap gewijd zijn om geestelijke offers op te dragen.” Woorden als ‘gewijd zijn’ en ‘offers opdragen’ worden hier direct gekoppeld aan het volk van God. Hoe moeten we deze concilie-uitspraak en dit catechismusartikel interpreteren en hoe moeten we de verhouding denken tussen dit ‘gemeenschappelijk’ priesterschap en het ‘ambtelijk’ priesterschap?

Bij het woord ‘priester’ verschijnt ons, in het algemeen genomen, een ongehuwde man voor ogen, gewijd en bevoegd om sacramenten te bedienen – een ambtelijk priester. Vrouwen en gehuwde mannen zijn hiertoe niet bevoegd, hoe bekwaam zij ook daartoe zijn. Het Latijnse woord *sacerdos* is de liturgische rolaanduiding voor *priester*. In kerkjuridische en dogmatische taal wordt hij vaak met een ander woord aangeduid: *presbyter*, waar ons woord ‘priester’ van afgeleid is. Dit verschil geeft ons te denken over de ‘functie’ van priester (*presbyter*) en de ‘liturgische rol’ van priester (*sacerdos*).

In liturgisch verband wordt de *sacerdos* vaak de (hoofd-)celebrant genoemd. In de eucharistische praktijk zoals wij haar kennen is het gangbaar te spreken over de priester als

degene die de ‘mis doet’. Het is dan moeilijk voor jezelf in beeld te krijgen wat ‘volk als priester’ inhoudt. Is het volk van God dan een liturgische *voorganger*? Nee, zeker niet. We zullen misschien over ‘volk als priester’ vanuit een ander perspectief moeten gaan denken dan gangbaar is.

De *Katechismus* schetst ons in een andere canon 1144 een beeld van het priesterschap van het volk van God: “In de viering van de sacramenten is [...] de hele gemeenschap ‘liturg’.” Liturg is de vernederlandsing van het Griekse *leitourgos*: iemand die liturgie *doet*. Volgens de *Katechismus* is dat ‘de hele gemeenschap’. Liturg is in deze wijze van denken dus de *vierende actant*, in tegenstelling tot wat woordenboeken dikwijls als betekenis geven, namelijk dat de liturg de leider of voorganger is in of van de liturgie.

Wanneer we het volk van God ‘liturg’ noemen, spreken we over het volk van God als liturgievierende gemeenschap. Vanuit eenzelfde perspectief kunnen we spreken over het volk van God als ‘celebrant’. Dit Nederlandse woord komt van het Latijnse *celebrans*: ‘plechtige voltrekker’. De *Ordo missae*, het format van de viering, duidt de liturgische activiteit van het volk van God als ‘celebreren’. Met ‘celebreren’ is dus niet de activiteit van een voorganger beschreven, maar van de liturg, dat wil dus zeggen: van de vierende gemeenschap als geheel.

Zo beschouwd bestaat er geen enkele concurrentie tussen het gemeenschappelijk priesterschap van het volk van God en het ambtelijk priesterschap. We hoeven ook geen ingewikkelde theologische gedachtegangen te ontwikkelen om het verschil tussen beide vooral erg groot te maken en zo de meerwaarde van het ambtelijk priesterschap ten opzichte van het gemeenschappelijke priesterschap te laten zien. Zij zijn beide evenveel waard, maar verschillen in hun vorm. We kunnen echter wel stellen dat het ambtelijk priesterschap in de lucht hangt zonder het gemeenschappelijk priesterschap van de gelovigen. Misschien is de gewijde priester helemaal niet zo belangrijk als hij lijkt. Hij is echter wel noodzakelijk, onmisbaar zelfs, om als voorganger het volk priester te kunnen laten zijn.

Tenslotte: We staan vanuit het spiritualiteitsperspectief gezien nog pas aan het begin van een nog onbegonnen lange weg. Het einde daarvan zien we weliswaar niet, maar de richting is ons gewezen in de vurige wens van het concilie waar ik met u vanmorgen over heb willen nadenken.

Ik wil besluiten met een gebed dat een voorganger, gewijd of niet gewijd, kan bidden als voorbereiding op de rol die hij of zij vervullen gaat in de viering. Het is een tekst die Kees Pannekoek, mijn zeer gewaardeerde collega, schreef in 1981:

O God, geef dat ik mijn mond pas open
na zelf geluisterd te hebben naar uw woord;
dat ik zelf als eerste voet zet
op de wegen die ik anderen mag wijzen;
dat ik niemand lasten op de schouders leg
die ik zelf niet wil dragen;
dat ik nooit uw woorden ontkracht
of met mijn eigen stem vervals;
en dat ik, wanneer ik anderen voorga,
U niet voor de voeten loop.